

Thema Pieter Vos

Zelfwording door navolging

Theologisch licht op een pedagogisch ideaal

In de praktijk van opvoeding en onderwijs lijken twee tegenstrijdige principes centraal te staan. Aan de ene kant benadrukken opvoeders en leraren dat kinderen unieke persoonlijkheden zijn. In hun ontwikkeling en vorming gaat het erom dat ze ‘worden wie ze zijn’. Aan de andere kant willen opvoeders en leraren ook iets meegeven en voorleven. Ze zien bijvoorbeeld het belang van het goede voorbeeld geven. In dit artikel laat Pieter Vos zien dat het theologische begrip van navolging, in het bijzonder de navolging van Christus, verheldert hoe vorming van ‘het zelf’ en navolging van een voorbeeld in samenhang begrepen kunnen worden.¹

De vraag is of het ideaal van de opvoeder als voorbeeld wel past bij het ideaal dat kinderen ‘worden wie ze zijn’. De pedagoog Hans van Crombrugge heeft erop gewezen dat de notie van de opvoeder of leraar als voorbeeld niet hetzelfde is als de opvatting van de leraar die het leren en de ontwikkeling van de leerling beoogt, zoals centraal staat in de hedendaagse onderwijspedagogiek.² Opvoeding is in die laatste visie hulp bij de ontwikkeling van het kind of gaat over het organiseren van het leren. Dat is echter niet wat vanouds onder vorming wordt verstaan: het vormgeven en cultiveren van iets in de mens dat er juist niet van nature is. Vorming is niet slechts een kwestie van het begeleiden van het natuurlijk leervermogen of het ontwikkelen van talenten die reeds gegeven zijn. Daarom is de opvoeder vanouds niet slechts een coach. De opvoeder is eerder een beeldhouwer of een tuinier, die het ongevormde ‘materiaal’ tot zijn vorm en daarmee tot zijn bestemming laat komen. Dat is geen kwestie van het modelleren naar een voorgegeven vorm, maar de opvoeding tot zijn of haar vorm en bestemming brengen met behulp van voorbeelden en staand in een traditie, op zo’n manier dat er ook iets nieuws ontstaat, een unieke concretisering.

Bovendien heeft de opvoeder vanouds ook als voorbeeld een belangrijke plaats in de vorming. Het voorbeeld is hier niet maar een illustratie, iets dat erbij komt ter verduidelijking, maar een exemplaar of *Vorbild* dat navolging oproept. Het woord *Bildung* is hiermee verwant en is dus intrinsiek verbonden met het idee van navolging. Dit verband gaat terug op de christelijke traditie waarin de mens gezien wordt als *Bild Gottes*, waarnaar de mens *gebildet*, gevormd dient te worden. Er is dus een intrinsieke samenhang tussen vorming en navolging: in het navolgen van het voorbeeld wordt de eigen vorming gerealiseerd. Het gaat daarbij om een vorm van verwerkelijking die meer is dan alleen een afbeelding. Van Crombrugge refereert aan de christelijke, middeleeuwse opvatting van *exemplum* als concretisering van iets algemeen, als voorbeeld van het oorspronkelijke oerbeeld dat er tegelijk een beslissende afbeelding van is. Als beslissende afbeelding wordt het ideaal niet alleen verhelderd, maar bevat het ook de oproep om nagevolgd te worden, als verwerkelijking van het ideaal.³ In het voorbeeld ligt een ideaal besloten en het is dit ideaal dat om een eigen, nieuwe verwerkelijking vraagt. Hiermee wordt al duidelijk dat

het idee van navolging een vorm van zelfwording niet uitsluit, maar er veeleer aan bij wil dragen.

Navolging en genade

In de christelijke traditie zit nog een ander belangrijk aspect. De vorming die samenhangt met de navolging is niet alleen navolging van de opvoeder, maar allereerst en vooral de navolging van Christus. De navolging van Christus is dan ook een belangrijk motief in de christelijke traditie. Denk bijvoorbeeld aan het bekende en tot vandaag invloedrijke *De imitacione Christi* van Thomas a Kempis. Hoewel in de Reformatie alle nadruk kwam te liggen op de genade is het motief van de navolging van Christus toch bewaard gebleven. Wanneer Christus voorbeeld is, wordt des te meer duidelijk dat het in het voorbeeld gaat om een ideaal dat door de navolger dient te worden nagevolgd om tot zijn of haar bestemming te komen. Deze gedachte krijgt in de protestantse opvatting een specifieke spits die pedagogisch relevant is. Om dat te begrijpen moeten we eerst scherp krijgen welke theologische plaats de navolging in het protestantse denken krijgt.

Voor Reformatoren als Luther en Calvijn geldt dat het navolgen van Christus alleen een plaats heeft in het bredere verband van het ‘delen in Christus’ (participatie). Navolging kan niet gereduceerd worden tot een menselijk pogen om op te klimmen naar de hoogte van Christus. Christus is niet slechts voorbeeld om na te volgen, want dan zou hij slechts een private persoon zijn die alleen heilig en rechtvaardig is voor zichzelf. Hij is eerst en vooral plaatsbekleder en de gelovige deelt in dat opzicht alleen ontvankelijk in de genade. Toch sluit dit in tweede instantie het handelen van de gelovige niet uit. Het delen in Christus betekent dat het handelen van de gelovige echter niet langer los gezien wordt van Christus. Zo stelt Luther: “Christenen worden niet rechtvaardig door rechtvaardige werken te doen, maar zodra ze zijn gerechtvaardigd door het geloof in Christus, doen ze rechtvaardige werken.”⁴

Bij Calvijn vinden we een soortgelijke samenhang, namelijk in termen van een dubbele genade (*duplex gratia*) van rechtvaardiging en heiliging. In de eerste genade van Gods rechtvaardiging delen de gelovigen passief en ontvangend in de rechtvaardigheid van Christus. In de tweede genade van de heiliging worden de gelovigen actieve deelnemers in de

rechtvaardigheid van Christus en vindt een proces van transformatie plaats. Dit omvat de mogelijkheid van karaktervorming in navolging van Christus.

Kortom, in deze visie deelt de gelovige voluit in het nieuwe leven zoals dat door Christus present wordt gesteld. Christus is voorbeeld ter navolging, maar alleen binnen een omvattender christologisch kader van participatie in Christus.

Deze inbedding in de genade geeft een eigen kleur aan de navolging. Het is vanuit de eenheid met Christus dat de navolging vorm kan krijgen. Navolging is de actieve zijde van het delen in het nieuwe leven dat met Christus is gegeven. Hierin schuilt de uniciteit van de navolging van Christus die zich onderscheidt van de navolging van andere voorbeelden. Christus is voorbeeld ter navolging, maar is dat op zo'n manier dat hij schenkend deze navolging mogelijk maakt. Deze dialectische verhouding tussen genade en navolging is ook kenmerkend voor de manier waarop iemand als Dietrich Bonhoeffer in zijn boek *Nachfolge* de actieve betrokkenheid van de gelovige in gehoorzame navolging steeds relateert aan de gelovige verbondenheid aan de genade van Christus.

Activiteit én ontvankelijkheid

Wat zou het pedagogische belang kunnen zijn van deze inbedding van de navolging in een theologie van de genade? Het betekent dat navolging niet slechts een kwestie is van eigen activiteit, een pogen om met een uiterste inspanning de hoogte van het na te volgen voorbeeld te bereiken. In de navolging van Christus geldt dat de eigen navolgende activiteit rust in een activiteit die van de kant van het voorbeeld komt. Daartoe verhoudt de navolger zich ontvangend. Dat is uniek voor de navolging van Christus. Maar ondanks de uniciteit van dit delen in Christus, is het aspect van participatie volgens mij ook in een pedagogische context van belang. Want ook in de verhouding tussen opvoeder en opvoeding is ontvankelijkheid van belang. In dit geval is het echter geen schenkende genade van de kant van de opvoeder als voorbeeld, maar een diep besef dat datgene wat nagestreefd wordt in opvoeding en vorming en waarvan de opvoeder voorbeeld probeert te zijn, niet gemanaged en georganiseerd kan worden. In vorming wordt iets nagestreefd dat de ouder, leraar of welke opvoeder dan ook niet zelf kan realiseren, ook niet door zelf een voorbeeldig voorbeeld ervan te zijn. Navolging kun je niet afdwingen. Je kunt er alleen op hopen dat er iets van komt.

Navolging kun je niet afdwingen. Je kunt er alleen op hopen dat er iets van komt

---

Kortom, dit 'genadige' element relateert in een pedagogische context enerzijds de mogelijkheid van het geven van het goede voorbeeld als een te organiseren strategie. Of je een rolmodel bent, bepaal je als opvoeder uiteindelijk niet zelf. Anderzijds relateert aandacht voor ontvankelijkheid de activiteit van de

navolger. Navolging is geen kwestie van een uiterste inspanning om tot de hoogte van het voorbeeld van de opvoeder op te klimmen, maar rust in een ontvankelijkheid die met opvoeding gegeven is: een afhankelijkheid van de opvoeder die niet slechts voorbeeld is maar ook zorg voor je draagt.

Navolging tegenover imitatie

Er is nog een tweede relevant aspect van protestantse opvattingen over de navolging van Christus. Dat betreft een nadere bepaling van de vraag wat nagevolgd dient te worden (het ideaal) in het navolgen van Christus. Dat wat in het navolgen van Christus nagevolgd moet worden, wordt door Luther inhoudelijk bepaald als naastenliefde. Geworteld in de liefde van God voor de mens gaat de naastenliefde uit naar iedere ander. Navolging van Christus betekent voor anderen te worden wat Christus is voor ons. Zoals Luther stelt, moet ieder als het ware 'een Christus voor de ander worden'.

Hiermee is tevens duidelijk dat navolging er niet in bestaat de daden van Christus letterlijk te kopiëren. Navolging betekent Christus' liefde volgen in onze omstandigheden zoals Christus liefhad in zijn omstandigheden. We moeten hem niet nabootsen of kopiëren, maar volgen in radicale naastenliefde. Navolging moet dus onderscheiden worden van imitatie of nabootsing.

Dit onderscheid is pedagogisch van belang ten aanzien van het volgen van voorbeelden in het algemeen. Bij imitatie gaat het erom precies zo te handelen als het voorbeeld zou handelen en zich daarom de waarden en deugden eigen te maken die het voorbeeld kenmerken. Wie daarop inzet in een opvoed- en onderwijscontext, zet in op de conditionering van kinderen en adolescenten in de richting van het voorbeeld. Je wordt de dociele volgelinge van een voorbeeldfiguur. Bij navolging daarentegen leren kinderen en adolescenten dat het erom gaat niet het voorbeeld te imiteren maar de waarden en deugden na te volgen die in het voorbeeld belichaamd worden.

Navolging als zelfwording

Bij navolging is dus zowel het in het voorbeeld belichaamde ideaal als de eigen particulariteit of singulariteit belangrijk. Voorbeelden worden betekenisvol als ze ons bewust maken van de singulariteit van ons eigen leven waarin we zelf vorm moeten geven aan dat wat voorbeeldige mensen ons voorleven. Precies zoals voorbeelden de concrete en unieke belichaming zijn van dat waarin ze voorbeeldig zijn, kan de navolger ook zelf het voorbeeldige concreet en uniek gaan belichamen in het eigen leven.

In de navolging komt alles aan op *hoe* de navolger zich tot het voorbeeld verhoudt. Zodra een voorbeeldfiguur exemplarische betekenis krijgt, verschuift de aandacht van het voorbeeld naar de navolger, die ofwel betrokken raakt, ofwel zichzelf op afstand houdt. Dit punt kan worden verduidelijkt met een onderscheid dat we vinden bij Søren Kierkegaard. In *Oefening in christendom*, geschreven onder het pseudoniem Anti-Climacus, vinden we een uiteenzetting over het verschil tussen het bewonderen en navolgen van een voorbeeld. Volgens Kierkegaard is een navolger iemand die "is wat hij bewondert of streeft ernaar dat *te zijn*". Een bewonderaar houdt

zichzelf persoonlijk buiten schot, bewust of onbewust ontdekt hij niet dat het bewonderde voor hem een eis inhoudt: de eis het bewonderde te zijn of althans ernaar te streven het te zijn.⁵ Een dergelijk navolgend streven is nodig omdat het voorbeeld alleen op die manier *als voorbeeld* betekenis krijgt voor en in het leven van degene die volgt.

Tegelijk is deze existentiële opgave om te zijn als het voorbeeld alleen mogelijk als ik dat voorbeeld concreet voor mij heb. Christus is voor Kierkegaard een heel concreet voorbeeld, aangezien we Christus niet in zijn hoogheid of verhoging maar in zijn nederigheid of vernedering moeten navolgen. Om te kunnen navolgen moet de navolger 'gelijktijdig' met Christus worden en gelijktijdig kun je alleen worden met de vernederde Christus. Hier vinden we dus het concrete van de navolging die gebaseerd is op de incarnatie, op het concrete, menselijke leven van Christus die leeft in zelfopofferende liefde.

Van dit concrete voorbeeld dat voor iedere christen maatgevend zou moeten zijn, gaat een eis uit. Wie navolgt, streeft er immers naar te *zijn* wat hij bewondert. Christus laat op ideale wijze zien wat het betekent te bestaan als mens voor God, dat voor Kierkegaard het doel of de bestemming van de zelfwording is: waarachtig te bestaan voor God en de naaste lief te hebben. Omdat Christus als het voorbeeld bij uitstek het ideaal van mens-zijn laat zien, laat hij tegelijkertijd het ideale zelf zien van degene die zich met hem inlaat. Het gaat er daarom opnieuw niet om de specifieke handelingen van het voorbeeld te kopiëren, maar om de authentieke christelijke existentie zoals Christus die laat zien in mijn eigen leven te realiseren. Zo word ik mij bewust van mijn zelf in ideale zin. Dit ideale zelf dien ik te realiseren in mijn eigen concrete bestaan, precies zoals het voorbeeld Christus het ideaal in zijn leven tot uitdrukking heeft gebracht. Zo correspondeert de navolging van Christus dus met zelfwording.

Het voorbeeld vergeten

Zoals nu duidelijk geworden is, bestaat het 'waartoe' van de navolging in een vorm van zelfwording, dat wil zeggen in de opgave om het ideaal dat in het voorbeeld wordt belichaamd nu als mijn eigen ideaal concreet in mijn leven vorm te geven. Zo vind ik als het ware mijn eigen 'vorm'. Dit kan met Kierkegaard nog radicaler uitgedrukt worden: de navolger moet het voorbeeld vergeten.

Als ik iemand bewonder, dan gaat mijn aandacht geheel uit naar de bewonderde en kan ik persoonlijk buiten schot blijven, zo laat Kierkegaard zien. In de opgave om een voorbeeld na te volgen, daarentegen, "begin ik meteen met aan mezelf te denken, enkel en alleen aan mezelf te denken. Terwijl ik de ander gewaar word, deze onbaatzuchtige, grootmoedige, begin ik meteen tot mezelf te zeggen: 'Wees jij nu zoals hij.' Ik vergeet hem helemaal voor mezelf. En als ik helaas ontdek dat ik helemaal niet ben zoals hij, dan krijg ik zoveel in en met mezelf te doen dat ik, ja dat ik hem nu helemaal vergeten ben. Toch niet, vergeten ben ik hem niet, maar hij is een eis voor mijn leven geworden."⁶

Terwijl ik in het geval van bewondering zelf helemaal verdwijn omdat ik mezelf verlies in de bewonderde, die steeds groter wordt, verdwijnt in het geval van navolging het voor-

beeld hoe langer hoe meer. Het voorbeeld wordt als het ware in mij opgenomen. Ik consumeer het voorbeeld, "maar let wel, *daar* hij immers een 'eis' is, om hem in de weergave weer te geven."⁷ Het voorbeeld wordt in de navolger geabsorbeerd, maar wordt in de navolger tegelijk *weergegeven* en daarmee teruggegeven. Dit is, opnieuw, geen replicatie die leidt tot een duplicaat, maar een re-presentatie in de uniciteit of singulariteit van het eigen leven, die precies duidelijk maakt dat de navolging begrepen kan worden als vorming en zelfwording. Pedagogisch gezien geldt dat iedere opvoeder die zich bewust is van zijn of haar voorbeeldfunctie, tegelijk moet beseffen dat hij of zij van zichzelf af moet wijzen. Werken aan opvoeding en vorming bestaat erin zichzelf als opvoeder overbodig te maken.

Conclusie

Wat betekent dit alles nu voor hoe navolging en zelfwording pedagogisch gedacht kunnen worden? Navolging van voorbeelden betekent dat wat voorbeeldig is in het voorbeeld op concrete en unieke wijze verwerkelijken in mijn eigen leven, dat mijn leven is en niet dat van een ander. Tegelijk betekent de cruciale rol van het voorbeeld als belichaming van een ideaal, dat deze zelfwording in de navolging geen hoogst individueel traject is, waarbij ieder kind de unieke eigen talenten tot ontwikkeling kan brengen. Navolging als zelfwording houdt in dat die zelfwording gekwalificeerd wordt door het ideaal dat in het na te volgen voorbeeld wordt belichaamd. Zo opgevat beantwoordt het navolgen van voorbeelden inderdaad geheel aan het pedagogische doel van de zelfwording. In een christelijke pedagogische context verwijst de navolging naar de navolging *par excellence*, de navolging van Christus. In dit artikel heb ik betoogd dat navolging en daarmee ook zelfwording enerzijds rusten in een bepaalde ontvankelijkheid, die theologisch gekwalificeerd is als genade. Anderzijds is het ideaal dat in de navolging nagevolgd wordt een 'Christus te zijn voor anderen.' Zichzelf worden in de navolging betekent daarmee tegelijk de ander liefhebben als zichzelf. De navolging kwalificeert daarmee de zelfwording.

Pieter Vos is bijzonder hoogleraar Protestantse Geestelijke Verzorging bij de Krijgsmacht en Universitair Hoofddocent Ethiek aan de Protestantse Theologische Universiteit.

Noten

- 1 Dit artikel is een bewerking en inkorting van mijn artikel 'Goed voorbeeld doet goed volgen: Over navolging als zelfwording', in Wolter Huttinga en Roel Kuiper (red.), *Mens worden: Over de relatie tussen theologie en pedagogiek*, Amsterdam 2021, 137-150.
- 2 Hans Van Crombrugge, 'De leerkracht als het na te volgen voorbeeld', in: Paul van Tongeren & Karin Plasman-de Roo (red.), *Voorbeeldig onderwijs* (Annalen van Thijmgenootschap 95.2), Nijmegen: Valkhof Pers 2007, 95-110.
- 3 Van Crombrugge, 'De leerkracht', 99-100.
- 4 *Martin Luthers Werke*, Weimar 1883-1961, Bd. 40.1, 402.
- 5 Søren Kierkegaard/Anti-Climacus, *Oefening in christendom*, Budel 2011, 256.
- 6 Kierkegaard, *Oefening in christendom*, 257.
- 7 Kierkegaard, *Oefening in christendom*, 258.